

MICHAEL MANN

Az állam autonóm hatalmának eredete, mechanizmusai és következményei

Bevezető

Ebben a fejezetben¹ annak az autonóm hatalomnak a forrásait, mechanizmusait és következményeit próbáljuk felvázolni, amellyel az állam a „civil társadalom” hatalmi csoportosulásaival szemben rendelkezik. Érvelésünk általános, ám egy széleskörű, folyamatban levő empirikus kutatáson alapszik, mely a hatalom kialakulását vizsgálja az emberi társadalmakban.² Pillanatnyilag az agrártársadalmakra vonatkozó általánosításaink merészebbek; az ipari társadalmakra vonatkozó állítások inkább kísérleti jellegűek lesznek. Elemzésemben az állam meghatározását a definícióból származó következmények kibontása követi. A meghatározás két lényegi elemét, a központiságot és területiséget az államhatalom két, itt *despotikus* illetve *infrastrukturális* hatalomnak nevezett formájához viszonyítva tárgyaljuk. Az állam autonómiája, a despotikus és infrastrukturális formák esetében egyaránt, elsősorban az államnak abból az egyedi képességéből ered, hogy egy *területileg központosított* szervezeti formát tud létrehozni.

Ma már fölösleges amellett érvelni, hogy a legtöbb az államot előzetes civil társadalmi struktúrára visszavezető államelmélet redukcionizmusa miatt

- 1 Eredetileg megjelent: *The Autonomous Power of the State: its Origins, Mechanisms and Results*. In: *States, War and Capitalism*. Oxford UK & Cambridge USA, Blackwell, 1988.
- 2 A kutatás eredményeit egy háromkötetes munka tartalmazza: *The Sources of Social Power (A társadalmi hatalom forrásai)*, I. kötet: *A History of Power from the Beginnings to 1760 AD*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986; II. kötet: *A History of Power in Industrial Societies*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987; ezeket követi a III. kötet: *The Theory of Power*, mely céljaiban és stílusában a jelen íráshoz hasonló tanulmányokat tartalmaz.

hamisnak bizonyult. Ezek az elméletek az államot a civil társadalom előzetesen létező struktúráira egyszerűsítették. Ez nyilvánvalóan érvényes az államelmélet marxista, liberális és funkcionista hagyományaira, melyek mindegyike az államot elsősorban olyan arénának látta, amelyben az osztályok, érdekcsoportok és egyének harca kifejeződik és intézményesül, illetve amelyben – a funkcionista változatok szerint – a közakarat (modernebb szóhasználatnál élve: a központi értékek vagy normatív konszenzus) kifejezést nyer és megvalósul. Noha ezek az elméletek sok ponton eltérnek egymástól, mindegyikük tagadja azt, hogy az állam jelentős autonóm hatalommal rendelkezik. Ám az ilyen típusú redukcionizmus kitűnő bírálata,³ valamint a legújabb marxisták által használt „relatív autonómia”⁴ terminus sugallta önkritika ellenére érdekes módon kevés hajlandóság mutatkozott ennek az autonómiának az elemzésére.

Ennek egyik legnagyobb akadályja politikai jellegű. Az állam autonómiája mellett *látszólag* állást foglaló legfontosabb alternatív elmülethez egy eléggé kellemetlen politikai gyakorlat társult. Az államelmélet militarista tradíciójára gondolunk, mely főként olyan német szerzők munkásságában testesült meg a századelőn, mint Gumplowicz,⁵ Ratzenhofer és Schmitt. Ők az államot fizikai erőnek tekintették, és ez lévén a társadalom első mozgatója, a militarista állam felsőbbrendű volt a redukcionista elméletek által leírt gazdasági és ideológiai struktúrákhoz képest. Ám ezen elméletek tudományos érdemeit csakhamar aláásták a hozzájuk fűződő politikai asszociációk, a szociál-darwinizmus, a rasszizmus, az államhatalom dicsőítése és végül a fasizmus. A végső (mélyen ironikus) eredmény pedig az lett, hogy a militarista elméletet (a marxista) Oroszország és a (liberális–demokrata és funkcionista) nyugati szövetségesek egyesült erői legyőzték a csatatéren. Azóta közvetlen módon keveset hallottunk róla. Ám közvetett befolyása érezhető volt, különösen az újabb irodalomban, az olyan „jó németek” munkáiban mint Weber, Hintze, Rüstow és az anarchista Oppenheimer, akikre bizonyos mértékben hatott a német militarista tradíció, és akiknek legfőbb művei már angolul is olvashatók.⁶

Nem ezen alternatív hagyományhoz való visszanyúlás mellett érvelünk itt, még tudományos szinten sem. Mert ha közelebbről megvizsgáljuk, látnunk kell,

3 S. Wolin: *Politics and Vision*. Boston, Little, Brown, 1961.

4 N. Poulantzas: *Pouvoir politique et classes sociales*. Paris, Maspero, 1972; G. Therborn: *What does the ruling class do when it rules?* London, New Left Books, 1978.

5 L. Gumplowicz: *The Outlines of Sociology*. Philadelphia, American Academy of Political and Social Science, 1899.

hogyan ez a megközelítés is redukcionista. Az önmagában tekintett állam semmi: pusztán a fizikai erő megtestesülése a társadalomban. Az állam nem egy aréna, melyen a belső gazdasági-ideológiai kérdések megoldást nyernek, inkább az a tér, ahol a katonai erőt belső úton mobilizálják, és belügyekben, de mindenképp nemzetközi viszonyokban felhasználják.

Mindkét elméletnek vannak érdemei, ám mindkettő részleges. Mi történne, ha egyetlen elméletté olvasztanánk össze őket? Egy alapvetően duális államelméletet állítanánk fel, mely az állam két dimenzióját azonosítaná: azaz a belső gazdasági-ideológiai és nemzetközi, katonai aspektusát. Az összehasonlító szociológia mai, marxizált weberianizmus dominálta légkörében a belső viszonyok elemzése valószínűleg az osztályviszonyokra összpontosítana. Mivel így az állam kétféle akaratervényesítési szándékkal és érdekcsoporttal szembesülne, kialakulna egy bizonyos „tér”, ahol egy – az osztályokat a háborús pártok és más államok ellen kijátszó – államvezetési elit manőverezhetne, ily módon kihatva magának az erőszak-autonómia bizonyos szeletét és fokát. A két elmélet összekapcsolása az állam autonómiájának kezdetleges leírását adná.

Pontosan ez az a pont, ahová napjainkban a leginkább kidolgozott államelméletek eljutottak. Ezt példázza Theda Skocpol kiváló műve, a *States and Social Revolutions* is. Skocpol nagyjából egyenlő mértékben támaszkodik Marxra és Weberre. Lelkesen idézi Otto Hintze kétdimenziós államszerveződési modelljét, mely „egyrészt a társadalmi osztályok szerkezetéből, másrészt az államok külső elrendezéséből – egymás ellenében elfoglalt viszonylagos helyzetükből, és általában a világban elfoglalt helyükből” áll, majd az utóbbit katonai viszonyként terjeszti ki. E két „alapvető feladatcsoport” végrehajtója „egy sor adminisztratív, rendőri és katonai szervezet, melyeket jól-rosszul egy olyan végrehajtó hatalom vezet és koordinál”, mely erőforrásait a társadalomból méríti. Ezek az erőforrás-alapú adminisztratív és korlátozó szervezetek „az államhatalom mint olyan alapjai”. Ez a hatalom azután bizonyos fokú autonómiával használható fel az uralkodó osztály, illetve a belháború vagy a béke állapotának fenntartása érdekében tevékenykedő csoportosulások és idegen államok ellen.⁷ Hasonló elképzelésre épül Charles Tilly legutóbbi munkája⁸ és Anthony Giddens érvelése is.⁹

6 O. Hintze: *The Historical Essays of Otto Hintze*. Szerk. F. Gilbert, New York, Oxford University Press, 1975; F. Oppenheimer: *The State*. New York, Free Life Editions, 1975 edn; A. Rustow: *Freedom and Domination: An Historical Critique of Civilisation*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1975.

Nem szeretnénk teljesen elvetni az állam e „két-dimenziós” modelljét, mivel magunk is egy ilyen modellből kiindulva elemeztük az 1130–1815 közötti angol állami pénzügyeket.¹⁰ Mindezek a munkák túl vannak a redukcionizmuson. Meglátásaik jelentős mértékben továbbgondolhatók, és általuk megragadható az állam autonómiájának lényege, jellege, foka és következményei. Ám ennek érdekében jóval radikálisabban, mégis bizonyos értelemben sajátos és paradox módon szakítanunk kell a redukcionizmussal. Ebben a tanulmányban azt próbáljuk bizonyítani, hogy az állam alapvetően nem több mint egy aréna, egy *tér*, és mégis *ez* autonómiájának a forrása.

Az állam meghatározása

Az állam fogalma kétségtelenül problematikus. A legnagyobb nehézséget az jelenti, hogy a legtöbb meghatározás két elemzési szintet foglal magába, az „institucionálisat” és a „funkcionálisat”. Azaz az állam meghatározható aszerint, hogy milyennek mutatkozik intézményesített formájában, és aszerint, hogy mit tesz, milyen funkciókkal bír. Az uralkodó nézet az eredetileg Weber által megfogalmazott, vegyes, de alapvetően institucionális álláspont. Eszerint az állam négy elemet foglal magában: éspedig az intézmények és alkalmazottaik *differenciált* összességét (1), mely a *központot* képezi, és ahonnan a politikai viszonyok kihatnak (2), ugyanakkor leföd egy *meghatározott területet* (3), mely fölött az állam *autoritatív és kötelező erejű szabályalkotó* monopóliumát gyakorolja, amit a fizikai erőszak eszközei fölötti monopóliuma támogat(4).¹¹

Az államot a katonai erővel azonosító utolsó összetevő kivételével (erről lásd később) ez a meghatározás lesz kiindulópontunk. Ám ez a definíció még mindig különböző elemeket elegyít. Tartalmaz egy hangsúlyosan intézményes elemet: az állam differenciált intézményeinek központi elhelyezkedésé-

7 T. Skocpol: *States and Social Revolutions*. Cambridge, Cambridge University Press, 1979, 29–31.

8 C. Tilly: *As Sociology Meets History*. New York, Academic Press, 1981, 5. és 8. fejezetek.

9 A. Giddens: *A contemporary Critique of Historical Materialism*. London, Macmillan, 1981.

10 M. Mann: „State and Society, 1130–1815: angol állami pénzügyek,” in M. Zeitlin, ed.: *Political Power and Social Theory*, vol. I., Connecticut, J.A.I. Press, 1980.

11 Lásd például a következő művek definícióit: S. Eisenstadt: *The Political System of Empires*. New York, The Free Press, 1969, 5.; R. N. MacIver: *The Modern State*. Oxford, Clarendon, 1926, 22.; C. Tilly: „Reflections on the History of European State-Making,” in C. Tilly, ed.: *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton, Princeton University Press, 1975, 27.; és Max Weber: *Economy and Society*. New York, Bedminster Press, 1968, vol. I. 64.

ről ismerhető meg. Ugyanakkor van egy „funkcionális” alkotója is: az állam funkciójának lényege a kötelező érvényű szabályalkotás fölötti monopóliuma. Ennek ellenére elemzésünk középpontjában az „államnak” nevezett, központosított intézmények állnak, valamint ezek irányítóinak, illetve a legfelső, „állami elitnek” nevezett réteg hatalma. Központi kérdésünk tehát, hogy mi a természete az állam és állami elitek hatalmának. Ennek megválaszolásában szembe fogjuk állítani az állami eliteket a hatalmi csoportokkal, melyek bázisa az államon kívül, a „civil társadalomban” van. Az alapul vett hatalom-modellnek megfelelően utóbbiakat ideológiai, gazdasági és katonai csoportokra osztjuk. Központi kérdésünk tehát az, miben áll az állam és állami elitek hatalma az ideológiai mozgalmak, gazdasági osztályok és katonai elitek hatalmával szemben?

Az állam hatalmának két jelentése

Mit értünk az „állam hatalma” alatt? Amint elkezdünk ezen az elkoptatott kifejezésünkön gondolkodni, azt találjuk, hogy az állam és az állami elitek két igencsak különböző értelemben tekinthetők hatalommal bírónak. E kettőt meg kell különböztetnünk. A kifejezés első értelme arra vonatkozik, amit az állami elit *despotikus hatalmának* nevezhetnénk, azaz mindazokat a cselekvéseket jelenti, amelyeket az állami elit a civil társadalmi csoportokkal való rendszeres, intézményesített egyeztetés nélkül végrehajthat. A hatalom eltipusának történelmi változatai olyan széles skálán helyezkednek el, hogy nyugodtan eltekinthetünk mérhetőségének fogós kérdésétől. Számos történelmi állam despotikus hatalma gyakorlatilag határtalan volt. A kínai császár, mint a mennyek fia „birtokolta” egész Kínát, és tetszése szerint rendelkezhetett birodalmának bármely egyede vagy csoportja fölött. A római császár, aki csak egy kisebbfajta isten, elvileg ugyancsak végtelen hatalomra tett szert, leszámítva az államügyek egy szűk, névlegesen a szenátus fennhatósága alatt álló körét. A modernkori Európa kezdetén néhány uralkodó a hatalmát szintén isteni eredetűnek és korlátlannak tekintette annak ellenére, hogy ő maga nem volt isteni eredetű. A modern szovjet állam/párt elitje, mint a tömegek érdekeinek „leteteményese”, ugyancsak jelentős despotikus (noha gyakran kimondottan alkotmányellenes) hatalom birtokosa. E hatalom legkifejezőbbben mindezeknek a véreskezű uralkodóknak azon a képességén „mérhető le”, hogy minden további nélkül fejét vehetik bárkinek, és kielégíthetik szeszélyeiket – feltéve, hogy az illető kéznél van. A despotikus hatalom általában azonos azzal, amit a szakirodalom „a hatalom autonómiájának” nevez.

Ám az „állam hatalma” kifejezés egy második értelemben is használatos – különösen a mai kapitalista demokráciákban. Ez utóbbit *infrastrukturális hatalomnak* nevezhetnénk, vagyis az állam azon képességének, hogy valóban áthassa a civil társadalmat, és logisztikai eszközök révén politikai döntéseket léptessen életbe a fennhatósága alatt álló egész területen. Ez a fajta hatalom viszonylag gyenge volt a fent említett hagyományos társadalmakban; aki nem volt a véreskezű uralkodó szeme előtt, ahhoz már nehezen tudott eljutni. Ám ez erősen fejlett valamennyi ipari társadalomban. Amikor ma a nyugatiak az állam növekvő hatalmára panaszkodnak, akkor igazából nem hivatkozhatnak az állami elit despotikus hatalmára magára, hisz ha valami, akkor ez még mindig hanyatlak. Végül is csak negyven év telt el azóta, hogy több fejlett kapitalista országban bevezették az általános választójogot, és a nemzeti kisebbségek és nők alapvető politikai jogai még mindig bővülnek. Jogosabbnak tekinthető panaszuk az állam infrastrukturális túlkapásaira. Ez a hatalom ma óriási. Az állam forrásainál becsülheti fel és adóztathatja meg jövedelmünket, saját vagy szomszédaink és rokonaink jóváhagyása nélkül (amit az 1850 előtti államoknak soha nem sikerült elérni); hatalmas mennyiségű információt tárol és képes előhívni valamennyiünkről; akaratát azonnal meg tudja valósítani szinte bármely fennhatósági területén; befolyása a teljes gazdaságra óriási; sőt legtöbbször megélhetéséről is közvetlenül gondoskodik (állami munkahelyek biztosítása, nyugdíjak, családtámogatás által). A mai állam jobban áthatja a mindennapi életet, mint bármely történelmi változata. Infrastrukturális hatalma óriásit nőtt. Ha volnának véreskezű uralkodók, valamennyien rettegnénk szavait – mert Alaszkától Floridáig, Shetlandtól Cornwallig nincs hely, ahová a modern állam infrastruktúrája ne érne el.

Ám ki kontrollálja ezeket az államokat? Anélkül hogy rövidre zárnánk egy ilyen bonyolult kérdést, elmondható: ellentétben a legtöbb történelmi társadalommal a kapitalista demokráciákban kevésbé valószínű válasz egy „autonóm állami elit” megléte. Ezekben az államokban a formális politikai vezetők legtöbbször választott és visszahívható. Akár valódinak, akár hamisnak tekintjük a demokráciát, kevesen vitatnák, hogy a politikusok fölött nagymértékű ellenőrzést gyakorolnak a külső, civil társadalmi csoportok (pénzügyi vagy választói úton), valamint a törvény. Nixon elnök vagy M. Chaban–Delmas kivonhatta magát az adófizetés terhe alól; a politikai vezetők felhalmozhatnak törvénytelen vagyonokat, megsérthetik ellenfeleik polgári szabadságjogait, és hatalmon maradhatnak al-

tomos, antidemokratikus módokon. Ám nem sajátíthatják ki nyíltan ellenfeleik vagyonát, nem ölhetik meg őket, nem forgatják fel a jogi hagyományokat az alkotmányos rend, a magántulajdon vagy az egyéni szabadságjogok megsértésével. Ezek ritka előfordulásait puccsoknak vagy forradalomnak nevezzük, ami a szabályok felforgatásával jár. A választott politikusoktól az állandó hivatalnokok felé fordulva sem találjuk azt, hogy utóbbiak jelentős autonóm hatalmat gyakorolnának a civil társadalom fölött. Ezt a kijelentést talán árnyalnunk kellene, mert a hivatalnokok és politikusok titkos döntései gyakran felháborító módon hatnak ki mindennapi életünkre, eldöntve, hogy nem vagyunk jogosultak erre vagy arra a járulékra, beleértve egyes személyek esetén az állampolgárságot is. Ám – erős társadalmi mozgalmak támogatása nélkül – az alaptörvények és a civil társadalom belüli hatalommegosztás megváltoztatására nincs elegendő hatalmuk.

Így tehát a kapitalista demokráciákban az államok bizonyos értelemben gyengék, más értelemben erősek. „Despotikusan gyengék”, ám „infrastrukturális erősek”. Világosan különítsük el az államhatalom e két típusát. Az első jelentés az állami elitnek a civil társadalom *fölötti* hatalmára vonatkozik. A második az államnak a civil társadalom tevékenységeibe beavatkozó és azokat saját infrastruktúráján keresztül központilag irányító hatalmát jelenti. Ez utóbbi értelmében lehetséges marad az, hogy az állam pusztán a civil társadalmi erők eszköze legyen, azaz egyáltalán ne legyen despotikus hatalma. E két típus egyben a hatalom analitikusan autonóm dimenzióit képezi. A gyakorlatban természetesen kapcsolatban állhatnak egymással. Például minél nagyobb az állam infrastrukturális hatalma, annál több kötelező érvényű szabályt alkot, következésképpen annál nagyobb az egyének, és talán a marginális kisebbségi csoportok fölötti despotikus hatalom megjelenésének valószínűsége. Valamennyi infrastrukturális erő állam, beleértve a kapitalista demokráciákat is, erős az egyénnel és a civil társadalom gyengébb csoportjaival, ám erőtlen, legalábbis a legtöbb történelmi államhoz képest, a domináns csoportokkal szemben.

A *feudális* állam a leggyengébb, mert despotikus és infrastrukturális hatalma egyaránt alacsony. Ehhez az ideáltípushoz állt közel a középkori európai állam, mely nagymértékben közvetett úton, a jelentős és független mágnások, egyházi rendek és városok által szabadon és szerződéses alapon biztosított és ellenőrzött infrastruktúra segítségével kormányzott. A *birodalmi* állam rendelkezik saját kormányzati szervekkel, ám a civil társadalomba való beavatkozásra és annak irányítására való beavatkozásra kevés lehetősége van a többi hatalmi csoport segítségével. Ez megfelel a bizonyos szerzők, például Weber

Az államhatalom e két független dimenziója alapján négy, az 1. ábrán látható ideáltípust állíthatunk fel.

1. ábra. Az állam hatalmának két dimenziója

	INFRASTRUKTURÁLIS KOORDINÁCIÓ	
DESPOTIKUS HATALOM	Alacsony	Magas
Alacsony	<i>Feudális</i>	<i>Bürokratikus</i>

és Bendix által „patrimoniális államnak” nevezett típusnak¹², és ősi, például az akkád, egyiptomi, asszír, római államok közelítették meg. A *bürokratikus* terminus használata kapcsán sokat haboztunk negatív konnotációi miatt. Ám a bürokrácia magas szervezési képességekkel rendelkezik, mégsem határozhatja meg saját céljait; emellett a bürokratikus állam fölött mások gyakorolnak ellenőrzést – a civil társadalmi csoportok –, ám döntéseik az állami infrastruktúra segítségével léptethetők életbe. Ezt a típust a mai kapitalista demokráciák közelítik meg, valamint a radikálisok és szocialisták többsége által remélt eljövendő állam. Az *autoritárius* terminus a despotizmus egy intézményesítettebb formáját hivatott jelölni, melyben a rivális hatalmi csoportok nem bújhatnak ki az állam infrastrukturális hatalma alól, és strukturálisan nem különülnek el az államtól, mint a bürokratikus típus esetén. Valamennyi jelentős társadalmi erőnek át kell szűrődnie az állam autoritatív rendszerén. Így e típus mindkét dimenziójában nagy hatalommal rendelkezik: egyrészt jelentős despotikus hatalma van a civil társadalmi csoportok fölött, másrészt rendelkezik az ennek gyakorlásához szükséges infrastruktúrával. A maguk különböző módján a náci Németország és a Szovjetunió közelít e típushoz. Ám ők – magas despotikus hatalmukért cserébe – feltehetően lemondtak infrastrukturális beavatkozási lehetőségeik egy részéről (így egyikük sem ért el olyan mértékű társadalmi mobilizációt a második világháborúban, mint a „despotikusan gyenge”, ám részvételelvű Nagy-Britannia). Ez nem jelenti azt, hogy az ilyen államokban ne léteznének különböző, civil társadalmi bázissal rendelkező, versengő érdekcsoportok. Sőt egy autoritárius államban a hatalomátvitel utasításokkal történik, és így ezek a csoportok az állam közvetlen uralásáért versengenek.

12 M. Weber: *Economy and Society*; R. Bendix: *Kings or People*. Berkeley, University of California Press, 1978.

A kapitalista demokráciákban ez másképp történik, ott a tőkés osztály hatalma például áthatja az egész társadalmat, és az államok általában elfogadják az őket körülvevő kapitalista gazdaság törvényeit és racionalitását.

Ezek természetesen ideáltípusok. Ám nagyjából megközelítő, valós történelmi példákkal illusztrálva őket, két fő tendenciát figyelhetünk meg, melyeket érdemes megvizsgálni. Először is az állam infrastrukturális hatalmának hosszú távú megerősödése tapasztalható, amely látszólag az ipari társadalmakban gyorsult fel igazán, ám a preindusztriális és indusztriális társadalmakban egyaránt megfigyelhető. Másrészt viszont valamennyi történelmi korban a despotikus hatalom számos variációja tűnik fel. Ezek esetében nem fedezhető fel egy általános megerősödési tendencia: nem despotikus államokkal találkozhatunk Mezopotámiában a Kr. előtti negyedik évezred végén (a korai városállamok „primitív demokráciája”), Föníciában, Görögországban és Rómában a Kr. előtti első évezredben, a középkori köztársaságokban és városállamokban, valamint a modern világban egyaránt. Történetileg tekintve a despotizmus tehát inkább ingadozott, mintsem folyamatosan megerősödött volna. Mivel magyarázhatók e nagy ingadozások az egyik dimenzióban, szemben a másikban tapasztalható megerősödési tendenciával?

Az állam infrastrukturális hatalmának megerősödése

Az állam infrastrukturális hatalmának megerősödése a politikai kontroll egyik logisztikai eszköze. Nem fogjuk itt felsorolni e fejlődés fő történelmi szakaszait. Lássunk ehelyett néhány olyan, hosszú történelmi fejlődésen átment logisztikai eszközt és technikát, amelyek hatékonyan hozzájárultak ahhoz, hogy az állam egyre jobban áthassa a társadalmat.

1. Az állam legfontosabb tevékenységei közötti munkamegosztás, melyeket központilag irányított. Ennek egy mikrokozmosza figyelhető meg a történelem csataterein, ahol egy a gyalogság, lovasság és tüzérség közötti – általában az állam által – összehangolt adminisztratív munkamegosztás többnyire legyőzi azokat a haderőket, melyekben ezek a tevékenységek (legalábbis az „intenzív” hadviselés során) összekeveredtek.

2. Az írásbeliség, amely lehetővé tette írásos üzenetek¹³ közvetítők általi továbbítását az állam területén, valamint a törvény szerinti köteleességek

13 Az eredetiben: *stabilized messages* (ford. megj.)

kodifikálását és megőrzését. Az államhatalom e „megőrző” aspektusát Giddens hangsúlyozta.¹⁴

3. A pénzverés, a súly- és mértékegységek megállapítása, ami lehetővé tette az állam mint az értékvégső biztosítója felügyelete alatt a javak cseréjét.

4. Az üzenetközvetítés, a személy- és erőforrás-szállítás gyorsasága jobb utak, hajók, távíró segítségével.

Azok az államok, amelyek e technikák viszonylag magasan fejlett formáival rendelkeztek, nagyobb mértékű infrastrukturális beavatkozásra voltak képesek. Ez eléggé magától értetődik, akárcsak az a tény, hogy a történelemben a világi infrastrukturális eszközök fejlődése figyelhető meg.

Ám e technikák egyike sem tekinthető jellegzetesen az államhoz tartozónak, hanem egy általános társadalmi fejlődésnek, az embernek az erőforrások kollektív társadalmi mobilizálására irányuló növekvő képességének a részét képezi. Általában a társadalmak, és nem csak államaik fokozták hatalmukat. Ezért e technikák egyike sem változtatja meg szükségszerűen az állam és civil társadalma közötti viszonyt; és egyiket sem támogatja szükségszerűen az állam vagy a civil társadalom.

Így az állam hatalma (mindkét értelmében) nem specifikus technikákból vagy hatalmi eszközökből származik. A hatalmi technikák változatai három fő csoportba sorolhatók: katonai, gazdasági és ideológiai. Ezek valamennyi társadalmi viszony sajátjai. Az állam mindegyikükkel él, de nem egészíti ki őket egy saját, specifikus technikával. Ez elfogadhatóbbá tette az állam redukcionista elméleteit, mivel úgy tűnik, hogy az állam a civil társadalomban általánosan hozzáférhető erőforrásoktól függ. Amennyiben tévesek, ez nem azért van, mert az állam manipulálná a más csoportok számára nem hozzáférhető hatalmat. Az állam nem ebben az értelemben autonóm.

Valójában az, hogy az állam technikai eszközei lényegében minden társadalmi viszonyban használatosak, az államok és civil társadalmak közötti legfeljebb kismértékű eltérést biztosítja. Vizsgáljuk meg, mi történik abban az esetben, ha egy állam technikai eszközei által biztosított hatalmának növelésére tör. Ennek tipikus, noha időben lassan kibontakozó példáját képezi az írásbeliség.

Mezopotámiában, és valószínűleg a civilizáció kialakulásának jelentősebb példái esetében is, az írásbeliség az állam keretein belül alakult ki. Ebben az értelemben az állam két kialakulóban levő normát kodifikált és rögzített széles körben, a „saját” tulajdonhoz való jogot, valamint a közösségi jogokat és

14 A. Giddens: *A Contemporary Critique of Historical Materialism*.

kötelességeket. Az első piktogrammok és logogrammok lehetővé tették a város-államok templomi raktárainak őrökai számára nyilvántartó rendszereik továbbfejlesztését és annak állandó nyilvántartását, hogy ki mit birtokol, illetve mivel tarozik a közösségnek. Megszilárdította a szomszédos területekre is kiterjedő viszonyokat és központosította azokat. Ezt követően, az állami bürokrácia keretében maradvá, az ékírás szótagírássá egyszerűsödött, és ugyanazt a kettős szerepet töltötte be. Az írás fontos tényező volt az első birodalmi államok kialakulásában, azaz az akkád, illetve a szintén Kr. e. harmadik és második évezredben megjelenő későbbi birodalmakban. Az írástudás a bürokráciára korlátozódott, megszilárdította annak jogi és kommunikációs rendszerét, és így infrastrukturális támogatást nyújtott az állami despotizmusnak, noha úgy tűnik egyfajta együttműködésben a saját tulajdonnal rendelkező gazdasági osztályokkal.

Ám az írásbeliség hasznosságát ekkorra a civil társadalmi csoportok is felismerték. Mire a következő egyszerűsítések, az alfabetikus írásmód és a pergamen általánossá váltak (a Kr.e. első évezred kezdete körül), az állami dominancia véget ért. A fejlődés előmozdítói többé nem a despotikus államok, hanem a paraszt-kereskedők nem megszervezett csoportjai, a falusi papok, és a kis város- vagy törzsi államok laza szövetségeibe szerveződő kereskedőnépek, mint például az arameusok, föníciaiak, görögök voltak. Ettől fogva az ilyen, általában nem despotikus államokkal rendelkező csoportok hatalma vetekedett a despotikus birodalmakéval. A despotizmus támaszaként induló technika aláásta azt, amint áttért az állam határain túlra. Az államok nem tudták ellenőrzésük alatt tartani saját eszközeiket. És általában ez a sorsa valamennyi hasonló találmánynak, a történelem bármely szakaszában. Ma ezt példázza a statisztika, ami eredetileg olyan dolgokat jelentett, amelyek az állam tulajdonában voltak, később viszont a rendszeres információgyűjtés hasznos eszközévé vált bármely hatalmi szervezet, és különösen a nagy kapitalista vállalkozások számára.

Ugyanakkor könnyen találhatnánk ellenkező példákat is, amikor az állam sajátítja ki a civil társadalmi csoportok által kifejlesztett technikákat. Számos ilyen esetet hozhatnánk fel a Szovjetunióban tetőző iparosítás történetéből, ahol az állami kommunikációs, felügyeleti és nyilvántartási rendszerek hasonlóak a nyugati kapitalista vállalkozásokéihoz (melyekben az állam a kisebbik partner). Ebben a példában ami a civil társadalomban alakult ki, az állami despotizmusban élt tovább. Az infrastrukturális technikák kiáramlanak azoknak a sajátos hatalmi szervezeteknek a keretei közül, melyek feltalálták őket.

Ebből két következtetés adódik. Először, hogy a hatalom infrastruktúrája kialakulásának egész története során gyakorlatilag nem találunk egyetlen, szükségszerűen az állam, vagy fordítva, a civil társadalom birtokolta technikát sem. Másodszor megállapíthatjuk azt is, hogy némi oszcillálás tapasztalható e kettőnek a társadalmi fejlődésben játszott szerepében. Később megkíséreljük bebizonyítani, hogy nem egyszerűen ingadozásról, hanem egy dialektikáról van szó.

Felvetődik a kérdés: ha az infrastrukturális hatalmak a társadalom egyik általános jellemzőjét képezik, milyen körülmények között sajátítja ki őket az állam? Hogyan tesz szert az állam csak meghatározott körülmények között despotikus hatalomra? Melyek az állam autonóm hatalmának gyökerei? Válaszunk három szakaszban foglalható össze, amelyek érintik az állam *szükségességét, funkcióinak sokféleségét és territorializált központiságát*. Az első két szempontot az újabb elméletek gyakran felvetették már; a harmadik vélhetően új.

Az állam hatalmának eredete

1. AZ ÁLLAM SZÜKSÉGESSÉGE

Egyedül a primitív társadalmak esetében nem beszélhetünk államról. Egy bármilyen szűk hatáskörű központi, kötelező érvényű szabályalkotó szerv nélkül nincs komplex, civilizált társadalom. A gyenge hatalommal rendelkező feudális államok esetében is megfigyelhetjük, hogy ezek egy inkább állami központú történelmi múlttal rendelkeznek, melynek normái most az új, gyengébb államokat próbálják megerősíteni. A feudális államok vagy egy valamikor egységes, nagyobb állam széthullását megakadályozni hivatott fékeként (mint Kína és Japán), vagy a préda hódítás utáni, a győztes és nyilvánvalóan szövetséges hódítók közötti szétosztásának eredményeként jelennek meg.¹⁵ A nyugat-európai feudalizmusban mindkét példa megtalálható, noha azok különböző régiókban különböző módon keverednek. Az európai feudális államok törvényeit a római jogból származó normák (különösen a tulajdonjog esetében), valamint keresztény magatartásminták és germán lojalitás- és becsületfogalmak erősítették. Ez már egy mélyebb betekintés egy olyan folyamatba, amelyre később még visszatérek: az állam és civil társadalom állandó dialektikus mozgásába.

15 O. Lattimore: „Feudalism in history: a review essay”, *Past and Present*, 1957, 12. sz.

Így az állammal rendelkező társadalmaknak nagyobb esélyük volt a túlélésre, mint azoknak, amelyek nem rendelkeztek állammal. Hosszútávon nem tudunk példákat egy adott primitív fejlődési fok fölött fennmaradó, állam nélküli társadalmakra, ugyanakkor számos példa van ezeknek más állammal rendelkező társadalmak általi beolvasztására vagy felszámolására. Mikor állammal nem rendelkező társadalmak hódítanak meg egy államot, akkor vagy maguk is létrehozhatnak egy államot, vagy társadalmi visszafejlődést okoznak a meghódítottban. Ennek alapos szociológiai okai vannak. A rendnek mindössze három alternatív alapja van, az erő, a csere és a szokás, és hosszú távon ezek egyike sem elégséges. Előbb-utóbb új igények jelennek meg, melyeket a hagyomány nem tud kielégíteni; előbb-utóbb eredménytelennek és bomlasztónak bizonyul a cserekapcsolatokban való állandó alkudozás, míg az erő önmagában, ahogyan azt Parsons hangsúlyozta, hamar „lelohad”. Hosszútávon általánosan természetesnek tekintett, ám érvényesíthető szabályokra van szükség az idegen vagy félig idegen emberek összetartására. Nem feltétlenül szükséges, hogy mindezeket a szabályokat egyetlen, monopolisztikus állam állítsa fel. Sőt, noha a feudalizmus szélsőséges példa, a legtöbb állam egy több államot magába foglaló civilizációban létezik, amely saját normatív magatartási szabályokkal rendelkezik. Ennek ellenére, úgy tűnik, a legtöbb társadalom megkövetelte bizonyos – különösen az élet és a tulajdon védelme szempontjából fontos – szabályok monopolisztikus meghatározását, és ez került az állam fennhatósága alá.

Ebből a szükségszerűségből született meg végül az állam autonóm hatalma. Az állami apparátus tevékenysége szükséges a társadalom egésze, és/vagy a különböző, az állam által érvényesített szabályok létező rendjéből hasznot húzó csoportok számára. Ebből a potencialitásból származik a kizsákmányolás lehetősége, amely az állam eszköze saját érdekei megvalósítására. Vajon mindaddig, amíg még meg sem állapítottuk az állandó, azonosítható érdekekkel rendelkező állami keret létét, ezen eszköz használata függ-e más feltételektől is? A szükség ugyanis az állam hatalmának szülőanyja.

2. AZ ÁLLAM FUNKCIÓINAK SOKRÉTŰSÉGE

A redukcionista állításai ellenére a legtöbb állam a gyakorlatban nem egyetlen funkciót töltött be. A „kötelező érvényű szabályok alkotása” csak egy összefoglaló terminus. A funkciók és szabályok igen sokfélék. Ahogyan a két-dimenziós modellek elismerik, megkülönböztethetünk belpolitikai és nemzetközi, illetve gazdasági, ideológiai és katonai funkciókat. Ám sokféle

tevékenység létezik, melyek különböző társadalmi összetevők számára funkcionálisak. Ez az állam négy, valószínűleg legállandóbb tevékenységi köre kapcsán illusztrálható.

1. *A belső rend fenntartása.* Ez az állam valamennyi, vagy valamennyi törvényisztelő alattvalója javát szolgálhatja. Ugyanakkor megvédheti a többséget azoknak az erős társadalmi és gazdasági csoportoknak az önkényeskedéseitől, amelyek nem szövetkeznek az állammal. Ám valószínűleg legnagyobb előnye, hogy megvédi a fennálló tulajdonviszonyokat a nincstelének tömegétől. Ez a funkció valószínűleg leginkább a domináns gazdasági osztályok körének érdekeit szolgálja.

2. *Az idegen ellenségekkel szembeni katonai védelem/agresszió.* A „háborús pártok” ritkán esnek egybe az egész társadalommal vagy annak egy bizonyos osztályával. A védelem lehet valódi közösségi cselekvés; az agresszió mögött általában sajátosabb érdekek állnak. Ezeket az érdekeket széles körben oszthatják a fiatalabb, örökösödési joggal nem rendelkező fiúk vagy a terjeszkedés-pártiak; vagy lehetnek egy szűk arisztokrata, kereskedői vagy kapitalista csoport érdekei. A több államból álló rendszerekben a háború általában más államokkal való háborút jelent, amelyeknek lehetnek közös vallású, etnikumú vagy politikai filozófiájú belső társadalmi komponenseik. Ezek ritkán redukálhatók a gazdasági osztályokra, ezért a háború- és békepártok bizonyos sajátossággal rendelkeznek.

3. *A kommunikációs infrastruktúra fenntartása:* utak, folyók, üzenettovábbítási rendszerek, pénzkibocsátás, súlyok és mértékegységek, piaci szabályozások. Noha kevés állam monopolizálta valamennyiüket, valamennyi állam biztosította néhányukat, mert az államoknak területi alapjuk van, amelyet gyakran egy központból lehet a legkönnyebben megszervezni. Az ebben érdekelt fő társadalmi csoportokat itt a „köz javában” érdekelt, illetve sajátosabb, kereskedelem-központú csoportok jelentik.

4. *Gazdasági újraelosztás:* a szűkös anyagi erőforrások autoritatív elosztása a különböző környezeti, életkori, nemi, regionális, osztályalapú csoport között. Ennek a funkciónak van egy, a többinél jóval erősebb kollektív összetevője. Ugyanakkor az újraelosztás gyakran vonatkozik sajátos csoportokra, különösen a gazdasági tevékenységet nem folytatókéra, akiknek megélhetését így az állam biztosítja. A gazdasági újraelosztásnak nemzetközi dimenzióval is rendelkezik, mivel az állam, egyoldalúan vagy más államokkal együtt, általában határain túl is szabályozza a kereskedelmi viszonyokat és árfolyamokat. Ez biztosít az állam számára egy kereskedőkből és nemzetközi gazdasági

szereplőkből álló támogató csoportot, noha ezek ritkán értenek egyet a kívánatos kereskedelmi politika kérdéseiben.

E négy funkció szükséges a társadalom egésze vagy bizonyos érdekcsoportjai számára. Leghatékonyabban egy központi állam nélkülözhetetlenné vált személyzete tudja ellátni őket. Az államot különböző, érdekeikben néha egymást keresztező csoportokkal hozzák funkcionális kapcsolatba, melyek mintegy mozgásteret nyitnak számára. E mozgástér adta lehetőségek kiaknázhatók. Bármely, sokrétű hatalmi viszonyokba implikálódott állam ki tudja játszani egymás ellen a különböző érdekcsoportokat.

Érdeemes megjegyezni, hogy az „oszd meg és uralkodj” stratégia egyik példája a szociológiai elemzések állandó témájává vált. A „átalakulóban levő állam” esetéről van szó, amely az egyik termelési módról a másikra való áttérést jelentette mély gazdasági átalakulás közepette. Nincs egyetlen domináns gazdasági osztály sem, és az állam kijátszhatja a hagyományos hatalmi csoportokat a kialakulóban levők ellen. Ezeket az eseteket mindkét klasszikus rétegződés-elmélet tárgyalta. Marx Louis Bonaparte kísérletét elemezte és szatirizálta, aki megpróbálta kijátszani az ipari és pénzügyi tőkéseket, kispolgárságot, parasztságot és munkásosztályt, hogy növelje saját független hatalmát. Ez a Poulantzas kiemelte „bonapartista egyensúlytörvény”,¹⁶ noha Marx (és Poulantzas) jócskán alábecsülte Bonaparte sikerességét.¹⁷ Weber bámulatossá tartotta a porosz államnak azt a képességét, hogy egy hanyatló gazdasági osztályt, a „junkereket” használja fel autokrata hatalmának megtartására abban a hatalmi űrben, amelyet a felemelkedő polgárság és munkásosztály politikai esetlensége teremtett.¹⁸ Mindkét példában a különböző csoportok igényt tartottak az államra, de egyikük sem tudta megszerezni azt. Egy másik példa az abszolutizmus kialakulása a korai modern kori Európában. Az uralkodók egymás ellen játszották ki (vagy nem tudtak választani közülük) a feudális és polgári, vidéki és városi csoportokat. Különösen a katonai, illetve a domináns gazdasági csoportokkal kapcsolatos funkciók különböztek. Az államok a háború eszközet használták osztályfüggőségük csökkentésére.¹⁹

16 N. Poulantzas: *Pouvoir politique et classes sociales*.

17 V. Perez-Diaz: *State, Bureaucracy and Civil Society: A Critical Discussion of the Political Theory of Karl Marx*. London, Macmillan, 1979.

18 L. Lachman: *The Legacy of Max Weber*. London, Heinemann Educational Books, 1970.

19 T. Skocpol: *States and Social Revolutions*; E. Trimberger: *Revolution from Above: Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, Egypt and Peru*. New Brunswick, Transaction Books, 1978.

Ezek az uralkodó osztályok vagy pártok között egyensúlyozó állam ismert példái. Ám az egyensúlyozási lehetőségek jóval nagyobbak, ha az állam többféle viszonyban áll különböző csoportokkal, melyek bizonyos kérdések esetén egy társadalmi osztálynál szűkebbekké, illetve tágabbakká válhatnak. Mivel a legtöbb állam sokrétű funkciókat lát el, sokrétű mozgástere is van. A „bonapartista egyensúlytörvény” olyan képesség, melyet számos ország el-sajátított. Ez a mozgástér az állam hatalmának bölcsője.

A jelenlegi kétdimenziós elmélet belátásai eddig a pontig terjeszthetők ki. Noha ez is már előrelépés, ez még mindig nem elégséges. Itt még nem ragadhatók meg igazán az állam mint társadalmi szervezet sajátosságai. Végül is a funkció szükségszerűsége és összetettsége, valamint az egyensúlyban tartás aktusa bármely romlott elnökségi tag hatalmának forrását és eszközét is képezheti. Az állam pusztán egy felnagyított bizottság lenne? Nem, ahogyan azt a következőkben látni fogjuk.

3. AZ ÁLLAM TERÜLETI CENTRALITÁSA

Az állam definíciója annak intézményi, területi, központosított jellegére összpontosít. Ez az államhatalom harmadik, legfontosabb előfeltétele. Amint már megjegyeztük, az állam nem rendelkezik saját, a gazdasági, katonai és ideológiai hatalomtól független és azokkal analóg hatalommal. Az állam eszközei pusztán ezek kombinációi, és e konstruktumok egyben valamennyi társadalmi viszony eszközei is! Mindazonáltal az állam hatalma egy, a társadalmi tér és szervezettség szempontjából teljesen különböző értelemben irreduk-tibilis. Az állam az egyetlen lényegileg központosított alakulat, amely egy körülhatárolt területen autoritatív hatalmat gyakorol. A civil társadalom gazdasági, ideológiai és katonai csoportjaival ellentétben az állami elit erőforrásai-nak kiáramlása egy adott központból történik, ám hatósugaruk nem terjed a körülhatárolt területen túl. Az állam valóban egy tér – központi terület és egységes területi kiterjedés egyidőben. Mivel az állam megkülönböztető for-mája, az autonóm hatalom az államnak ebből a sajátosságából ered, fontos megmutatnunk, hogy az állam a társadalmi tér és a szervezettség tekintetében egyaránt különbözik a civil társadalom fő hatalmi csoportjaitól.

A gazdasági hatalmi csoportok – osztályok, vállalatok, kereskedőházak, uradalmak, ültetvények, az *oikos* stb. – egymáshoz való viszonyai decentralizáltak, versengés és konfliktusok uralják őket. Igaz, egyesek belső szervezettsége (pl. a modern vállalatoké, a feudális nagyúr háztartásáé és uradalmáé) viszonylag központosított lehet. Ám először is ezek kifele, további területileg

behatárolatlan és a terjeszkedést szabályozó autoritatív szabályoknak (leszámtíva az államot) nem alárendelt gazdasági előnyök megszerzésére irányulnak. A gazdasági hatalom expanziója nem autoritatív és irányított, hanem informálisan „szétszór”. Másodsor, a modern és egyes történelmi gazdasági intézmények hatásköre nem területi. Nem egy bizonyos terület fölött gyakorolnak általános ellenőrzést, hanem egy bizonyos funkciót uralnak, és próbálják transznacionálisan kiterjeszteni bárhova, ahol az illető funkcióra igény van és kihasználható. A General Motors nem Detroit környékét uralja, hanem a gépkocsik szerelését és alkalmazottai, részvényesei, illetve fogyasztói gazdasági életéselyeinek bizonyos aspektusait. Harmadsor, az autoritatív, központosított és területi gazdasági intézmények (mint például a történelmi nemesség feudális háztartása/uradalma) vagy a (birodalmi) állam magasabb szintű területi és központi ellenőrzésének voltak alávétve, vagy politikai funkciókat is szereztek (igazságszolgáltatás, sorozás) a gyenge (feudális) államtól, és így maguk is „mini-államokká” váltak. Így az államok nem lehetnek egyszerűen az osztályok eszközei, mert más területi hatáskörrel rendelkeznek.

Hasonló megállapításokra juthatunk az ideológiai mozgalmak, mint például a vallások kapcsán is. Az ideológiák (kivéve az államiakat) általában még a gazdasági viszonyoknál is szórtabbak. Szórtan és „intervallumokban” terjednek az állam területein belül, a lakosság szegmensei (pl. osztályok, életkori csoportok, nemi szerepek, városi/vidéki lakosok) közötti kommunikációs hálózatokon; gyakran túllépi az államhatárokat és így a nemzeti határokat is. Az ideológiák kialakíthatják központi, autoritatív, egyházszerű intézményeket, ám ezek általában inkább funkcionálisan, mint területileg szervezettek: például a szekuláris helyett a szenttel foglalkoznak. Az ideológiai mozgalmak rendelkeznek egy bizonyos társadalmi-területi és szellemi „transzcendenciával”, amely teljes ellentéte az állam területi határoltságának.

Igaz azonban, hogy a katonai hatalom és az állam hatásköre jelentős mértékben egybeesik, különösen a modern államok esetében, amelyek általában monopóliummal rendelkeznek a szervezett erőszak eszközei fölött. Ám hasznos lehet a kettőt mint a hatalom két különböző forrását kezelni. Ennek alapos indoklására nincs itt terünk.²⁰ Hadd mutassunk rá ehelyett két egyszerű tényre. Először is, nem minden hadakozás legjobb szervezési formája a területi központosítás – a gerillák, a katonai feudalizmus és a harci csapatok viszonylag decentralizált, számos történelmi korban igen hatékony katonai

20 Az alapos indokláshoz lásd M. Mann: *The Sources of Social Power*. I. kötet, 1. fejezet.

szervezetek. Másodsor, a katonai hatalom gyakorlati hatóköre nem egyetlen, egységes területet fed le. Tulajdonképpen a hatékony ellenőrzésnek két igen különböző területét fedi le.

A mindennapi élet katonai ellenőrzése az erőszakkal gyakorolt kényszer olyan magas szintű szervezettségét, logisztikai hátterét és tartalékelvonását jelenti, hogy csak azokon a nagy tartalékokkal rendelkező területeken célszerű alkalmazni, ahol a katonai erővel való szoros kapcsolattartás biztosítva van. Ez az ellenőrzés nem egységesen terjed ki az állam egész területére, hanem a kommunikációs útvonalak mentén, góccokba koncentrálódik. A paraszti földművelés ellenőrzésében például eléggé eredménytelen.

A katonai hatalom második hatáskörzete nem a mindennapi ellenőrzés, hanem a külső engedelmesség általánosabb biztosítása jóval nagyobb területeken. Ez esetben az olyan kötelezettségek elmulasztása, mint az adó beszedése, az alávettség rituális gesztusainak végrehajtása, az időközönkénti katonai segítségnyújtás (vagy legalább a lázadástól való tartózkodás) büntetőhadjáratokhoz vezethet, és ezért inkább kerülendő magatartásmód. A katonai csapások e hatásköre általában jóval nagyobb volt, mint az állam politikai kontrolljéé, amint azt Owen Lattimore ragyogóan bizonyította.²¹ Ez nyilvánvalóan így van a mai világban is, tekintve a modern fegyverzetek képességeit. Árnyaltabb értelemben ez a szuperhatalmakra is érvényes: az őket kiszolgáló katonai éltek és saját, titkos paramilitáris szervezeteik segítségével „baráti” rendszereket juttathatnak hatalomra, és alááshatják az ellenségeseket, ám nem vehetik rá e rendszereket arra, hogy szigorúan alkalmazkodjanak politikai diktátumaikhoz. Ennek tradicionálisabb példája Nagy-Britannia falklandi büntetőhadjárata, amely le tudta győzni, és ezáltal meg tudta legitimitásától fosztani az argentin rendszert, és képes bármikor megismételni a büntetést, ám képtelen volt politikai jövőt kínálni a szigeteknek. A „koncentrált erőszakos kényszer” – azaz a katonai erő – eszközei különböznek a területileg centralizált állam eszközeitől. Meg kell tehát különböztetnünk a kettőt mint hatalmi szervezetet. Az állam militarista elmélete téves, és ennek egyik oka, hogy az állam szervezettsége nem esik egybe a katonai szervezettséggel.

Az állam szervezeti autonómiája csak részleges: sőt számos egyedi esetben igen alacsony lehet. A General Motors és általában a kapitalista osztály, vagy a katolikus egyház, vagy a feudális urak és lovagok, vagy az Egyesült Államok hadserege képesek vagy képesek voltak ellenőrizni az általuk támogatott

21 O. Lattimore: *Studies in Frontier History*. London, Oxford University Press, 1982.

államokat. Ám nem láthatták el maguk az államok feladatát, hacsak meg nem változtatták saját társadalmi-területi és szervezeti felépítésüket. Ez a különbség maga után vonja az autonóm államhatalom létét. Még ha egy állam csak azért jött is létre vagy erősödött meg, hogy bizonyos társadalmi csoportok viszonyait intézményesítse, ezt úgy hajtja végre, hogy egy olyan intézmény kezébe csoportosít erőforrásokat és infrastruktúrát, melynek társadalmi-területi és intézményes körvonalai különböznek az adott csoportokéitól. Rugalmassága és válaszadási sebessége elősegítik a döntéshozás központosítását és személyzetének állandóságát. Az államot létrehozó központosítatlan, nem területi érdekcsoportok így kevésbé képesek azt uralni. A területi központosítás potenciálisan független bázist biztosít az állam számára hatalmának mozgósítására, amely szükséges a társadalmi fejlődéshez és egyedüli birtokosa az államnak magának.

Az állam szükségessége, sokrétűsége és területi központosítása együttesen magyarázza annak autonóm hatalmát. Segítségükkel az állami elit szert tesz a civil társadalommal szembeni függetlenségre, amely noha nem abszolút, elvileg semmivel sem kevésbé abszolút, mint bármely más főbb csoport hatalma. Az elit hatalma nem vezethető vissza az utóbbiakéra sem közvetlenül, sem „végső soron” vagy „végső esetben”. Az állam nem egyszerűen az osztályharc tere, az osztályuralom eszköze, a társadalom összetartó ereje, a központi értékek kifejeződése, a szociális juttatások központja, a katonai erő intézményesülése (mint a különböző redukcionista elméletekben); az állam egy más természetű társadalmi-területi szerveződés. Következésképpen az államokat az állami eliteken keresztül cselekvő, hatalomra törő aktoroknak tekinthetjük, és az államérdekeket a Levi által képviselt „racionális cselekvéseméleti” keretben értelmezhetjük.²²

Az autonóm állami hatalom megszerzésének mechanizmusai

Természetesen ez önmagában nem biztosít jelentős mértékű tulajdonképpeni hatalmat az állami elit számára, mivel a civil társadalmi, noha kissé másképp szerveződő csoportok még mindig képesek jelentős kontrollt gyakorolni fölötté. Ám ezek az elvek két hipotézist is szolgáltatnak a hatalom változásainak magyarázatára: (1) Az állam infrastrukturális hatalma bárhol és bárhol a területi központosítás formáinak társadalmi hasznosságából származik, amellyel a civil társadalom önmagában nem rendelkezhet; (2) Az állam

22 M. Levi: „The predatory theory of rule”. *Politics and Society*, 1981, 10.sz.

despotikus hatalmának mértéke a civil társadalom által a területi központosítás érdekében létrehozott formáinak uralására való képtelenségéből származik. Így a despotizmus kialakulásának két szakasza van: a területi központosítás növekedése és a fölötte való kontroll elvesztése. Előbb létrejön a funkció, azután pedig kiaknázása – vizsgáljuk meg őket.

Mivel az államok a társadalmi tevékenységek igen széles körét vonták ellenőrzésük alá, több alkalommal és sokféleképpen sajátították ki a társadalom infrastrukturális irányító képességeinek aránytalanul nagy részét. Ennek hasznosságát három, problémamentesnek tekinthető példán mutatjuk be: a redisztributív gazdaság, a hadsereg védekezés és támadás esetén összehangolt vezetése, valamint a „megkésett fejlődéssel” járó lemaradások központilag irányított válaszlépése. Ezek mind a társadalmi erőforrások területi központosítását elősegítő feltételeket képezik.

Ahogy azt az antropológusok és a régészek állítják, a redisztributív állam a társadalmak korai szakaszában – mielőtt az árucserre lehetséges lett volna – különösen alkalmas volt a központosításra. A különböző csoportok átadták fölöslegüket egy központi raktárnak, melyből végül kialakult a modern értelemben vett állam. Bár ez a folyamat nagyon ismert,²³ archeológiai szempontból mégis gyakran hasznosnak bizonyult.²⁴

A tizenkilencedik és kora huszadik század teoretikusai, mint például Spencer, Gumpłowicz és Oppenheimer számára talán a hadászati úton történő kialakulás volt a legismertebb.²⁵ Noha jelentőségét eltúlozták, kétségtelen, hogy a jól ismert ősi birodalmak infrastrukturális erejét központosított, szervezett, fegyelmezett és jól felszerelt, védelemre és támadásra egyaránt képes hadsereg növelte; ennek számunkra legismertebb példája a római birodalom.²⁶

Harmadsorban jól ismert az iparosodásban megkésett országok reakciója a 19. és 20. században a rivális, az iparosodás magasabb fokán álló államok beavatkozására: Franciaországban, Poroszországban, Japánban vagy Oroszországban a gazdasági erőforrások egyre központosítottabb és területileg leszűkítettebb mozgósítása alakult ki, vámsorompókkal védett, állami vagy állami tőkével működő vállalatokkal.²⁷ Am e stratégia korábbi példái is ismertek – például AsszírIA vagy a Római Köztársaság korai

23 E. Service: *Origins of the State and Civilization*. New York, W.W. Norton, 1975.

24 C. Renfrew: *The Emergence of Civilization: the Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C.* London, Methuen, 1972.

25 H. Spencer: *Principles of Sociology*. I., rövidített kötet, London, Macmillan, 1969; Gumpłowicz: *The Outlines of Sociology*; F. Oppenheimer: *The State*.

26 K. Hopkins: *Conquerors and Slaves*. Cambridge, Cambridge University Press, 1978.

szakaszának történelméből, amelyek korábbi civilizációkat imitáltak – jóval központosítottabb formában.

Meg kell jegyeznünk, hogy egyetlen esetben sem az önmagában vett gazdasági vagy katonai szükségesség növeli az állam hatalmát, hiszen így valójában a civil társadalmi osztályok vagy katonai csoportok kezébe adhatná irányítását, hanem inkább a gazdasági vagy katonai *területi központosítás* sajátos hasznosítása az adott helyzetben. A gazdaság és katonai szervezettség más típusai (pl. a piaci csere, illetve a „feudális” lovas- vagy harci szekeres egységek, a kastélyok védői) a decentralizációt támogatják, csökkentve ezáltal az állam hatalmát. A fenti példák mindegyikében a civil társadalom fő hatalmi csoportjai *szabadon* ruháztak államaikra infrastrukturális hatalmat. Így értelmezésünk a funkcionalizmus felől indít. A funkciókat azonban később kihasználják, és létrejön a despotizmus. Hipotézisünk az, hogy a civil társadalom szabadon enged át erőforrásokat az államnak, majd elveszti hatalmát fölöttük, és az állam elnyomottjává válik. Miként történik mindez?

Vizsgáljuk meg először az állam eredetének agyoncsépeelt problémáját. Az állam kialakulásának egyes elméleteiben az ellenőrzés civilek általi elvesztése gyakorlatilag automatikus. A militarista megközelítés szerint például a vezető harcosok a háborús időkben birtokolt ideiglenes, legitim hatalmukat automatikusan állandó, békeidőkben is gyakorolt kényszerítő hatalomra váltják. Ám amint arra Clastres rámutatott, a primitív társadalmak komoly óvintézkedéseket hoznak a katonai vezetők állandó elnyomókká válásának megakadályozására.²⁸ Hasonlóképpen az antropológusok redisztributív állama magában foglalt bizonyos akadályokat a főnökök visszaéléseivel szemben, és megnehezítette azok elkövetését. Tulajdonképpen a permanens, kényszerelvű államok általában *nem* a kései prehistorikus korban jöttek létre. Belső fejlődés eredményeként létrejött „ősi” államok csak néhány rendhagyó esetben alakultak ki (többnyire az alluviális mezőgazdaság helyi hatásaival összefüggésben), és ezek befolyásolták az összes többi esetet.²⁹ Úgy tűnik, a problémát az jelenti, hogy a központosított funkciók kizsákmányolássá való átalakításához olyan szervezeti erőforrások szükségesek, melyek csak a civilizált, rétegzett, állammal rendelkező társadalmakban jelentek meg, azaz a folyamat körkörös.

27 A stratégia klasszikus leírását lásd A. Gershenkron: *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge, Mass, Belknap Press, 1962.

28 P. Clastres: *Society against the State*. Oxford, Blackwell, 1977.

29 Ezt a gondolatot bővebben kifejtem *The Sources of Social Power* című könyvemben (I. köt. 2–4. fejt.)

A már létrejött, rétegzett, civilizált, állammal rendelkező társadalmak esetében azonban az államhatalom megnövekedésének folyamata valamivel világosabb, és leginkább annak mondható a katonai hódítás eredményeként kialakult államoknál. Eleget tudunk a korai Rómáról és más, korábbi esetekről, hogy kiterjesszük Spencer „kötelező együttműködés”-fogalmát.³⁰ Spencer szerint a hódítás olyan új erőforrásokat biztosított a hódító, központosított parancsnokság számára, melynek segítségével ez bizonyos mértékű függetlenségre tehetett szert azokkal a csoportokkal szemben, amelyek mozgásba lendítették. Ám Spencer gondolatmenete kiterjeszthető a mezőgazdaság területére is. Az iparosodás előtt a munka termelékenységének növelése általában az erőfeszítések növelését jelentette. Ezt a legkönnyebben kényszerrel lehetett elérni. Egy militarizált gazdaság növelhette a termelést, és hasznára válhatott a civil társadalomnak általában, vagy legalábbis uralkodó csoportjainak. Nyilvánvalóan a mezőgazdasági feltételek többsége a rendszeres kényszergyakorlást nem tette lehetővé. De lehetséges volt ott, ahol a munka koncentráldott – mondjuk az öntözéses mezőgazdaságban, az ültetvényeken, bányákban és építkezéseknél. Ez azonban megkövetelte egy központosított hadsereg fenntartását, mivel a központosított rendszer a katonai erőforrások minimumának maximális hatékonysággal való kihasználásában volt a legeredményesebb.

Ez a tézis alapos kifejtést igényel. Másutt e jelenséget „katonai keynesizmusnak” neveztem, a katonai erő által létrehozott multiplifikáló hatások miatt.³¹ Ezek a hatások megerősítik az állam despotikus hatalmát a civil társadalommal szemben, mert hasznossá teszik a központosított kötelező együttműködés fenntartását, amelyet a civil társadalom önmagában nem biztosíthatott. Jól példázza ez, hogyan növeli a központosítás az általános társadalmi erőforrásokat – minek következtében egyetlen jelentős civil társadalmi csoport sem akarja felszámolni az államot –, és ezzel egyidőben növeli az állami elit saját hatalmi erőforrásait, amelyeket most már despotikusan használhat fel a civil társadalom ellen.

Ha az állam tevékenysége további erőforrásokat hoz létre, akkor sajátos logisztikai előnyhöz jut. Területi központosítása a hatékony mozgósítás képességét is maga után vonja, képes lévén ezeket az erőforrásokat bármely egyedi civil társadalmi csoport ellen összpontosítani, még ha valamennyi erő-

30 E folyamatot „States, ancient and modern” c. tanulmányomban vázoló fel (*Archives européennes de sociologie*, 1977, 18.sz.)

31 *The Sources of Social Power*, I. kötet, 9. fejt.

forrása tekintetében alul is marad vele szemben. A civil társadalmi csoportok még támogathatják is az államhatalmat. Ha az állam fenntartja az adott termelési viszonyokat, az uralkodó gazdasági osztálynak érdekében áll a hatékony állami központosítás. Ha az állam megvédi a társadalmat a külső támadásoktól, vagy visszafogja a bűnözést, akkor központi jellegét a társadalom széles körben fogja támogatni. Természetesen a központosítás e civil társadalmi érdekeknek megfelelő mértéke a fennálló termelési viszonyok vagy hadviselési módok függvénye. Eisenstadt fejtegetése szerint a központi jelleg ideológiai szempontból is vizsgálható.³² Az állam és az általa kiszolgált érdekek mindig a területei fölötti „egyetemességét”, a rokonsági, helyi, egyházi vagy osztályérdekektől való függetlenségét hangoztatva próbálták autoritását fenntartani. Természetesen a gyakorlatban az államok egyedi rokoni, helyi, osztályalapú stb. csoportok érdekeit képviselik, ám ha szerepük látszólag ennyiben ki is merülne, akkor megkülönböztettségük és legitimitásuk alapját elvesztenék. Az államok így kisajátítják azt, amit Eisenstadt „kötetlen erőforrásoknak” nevezett: ezek nem kötődnek egyetlen érdekcsoporthoz sem és az egész, területileg meghatározott társadalomban jelen lehetnek.

Mindez az állam hatalma nagyszerű tárházának tűnhet. Ám a 20. század előtti történelmi államok által megszerzett autonóm hatalom nagyon korlátozott és ingatag volt. Itt kell számot vetnünk az extenzív agrártársadalmakban működő központosított rendszerek alapvető infrastrukturális és logisztikai kényszerével. Visszatérünk a katonai büntetőakcióknak a gyakorlati politikai kormányzásánál jóval nagyobb hatóköréhez. Részletes számításokba való bocsátkozás nélkül, Engel és van Creveld úttörő munkájára támaszkodva, úgy gondolhatjuk, hogy a Nagy Sándor előtti közel-keleti birodalmi társadalmakban egy hadsereg 60 és 75 mérföld közötti távolságot tudott logisztikai támogatás nélkül megtenni. Nagy Sándor és a rómaiak ezt 100 mérföldre növelték ugyan, és Európában ez így is maradt a tizennyolcadik századig, amikor a mezőgazdaság termelékenységének jelentős megnövekedése szélesebb körű hadműveletek számára tudott logisztikai háttérrel biztosítani.³³ Azelőtt azonban a nagyobb távolságok vagy többszakaszos hadjáratokat, vagy a hadsereg ellátásáról a helyi szövetségesekkel való hosszadalmas tárgyalásokat kívántak meg, főleg ha bizonyos mértékű politikai ellenőrzés is kívánatos volt. A tár-

32 Eisenstadt: *The Political Systems of Empires*. New York, The Free Press, 1969.

33 D. W. Engel: *Alexander the Great and the Logistics of Macedonian Army*. Berkeley, University of California Press, 1978; M. van Creveld: *Supplying War: Logistics from Wallenstein to Patton*. Cambridge, Cambridge University Press, 1977.

gyalásokat megkönnyítette, ha a mindennapi politikai ellenőrzést a központi hadsereg jelenléte nélkül kívánták megszerezni. Így a legnagyobb despotikus uralkodók is gyakorlatilag a helyi eliten keresztül kormányoztak. Valamennyi extenzív társadalom a valóságban „területi szempontból föderatív” volt. Birodalmi kormányzatuk jóval gyengébb volt, mint ahogyan azt hagyományos képük sugallja.³⁴

Ebben a példában tehát két ellentétes jelenséget figyelhetünk meg: a militarista központosítást, illetve az ezt széttagoló föderalizmust. A kettő összekapcsolása dialektikát eredményez. A kényszerű együttműködés, sikeressége esetén, megnöveli az állam infrastrukturális és despotikus hatalmát, ugyanakkor megnöveli a társadalom infrastrukturális forrásait is. A logisztikai megszorítások azt jelentik, hogy az új infrastruktúrák nem korlátozódhatnak a politikumra. Szereplői állandóan „belevesznek” a civil társadalomba, maguk után vonva az állam erőforrásait. Ez a jelenség folyamatosan lejátszódik az ilyen rendszerekben. A zsákmányok, a katonai elitnek juttatott földek, a tisztségviselés gyümölcsei, az adók, az írástudás, a pénzkibocsátás mind-mind egy két-fázisos cikluson mennek keresztül: az állam tulajdonából magán- (azaz „rejtett”) tulajdonná válnak. Bizonyos esetekben azonban a széttagolódás társadalmi összeomláshoz vezet, más esetekben viszont a civil társadalom anélkül élhet a despotikus állam által intézményesített erőforrásokkal, hogy erős államra lenne szüksége. Az arameusok, a föníciaiak és a görögök elsajátították és továbbfejlesztették a közel-keleti despotikus államokban kidolgozott technikákat, a keresztény Európa pedig Róma örökségét.

Az általam felhozott példák csupán azért korlátozódnak a katonai szférára, mert ez a folyamat itt írható le a legegyszerűbben. Ám e dialektika általánosan jellemző volt az agrártársadalmakra. Más szavakkal a birodalmi és feudális rendszerek nemcsak oszcillálnak (amint azt Weber, Kautsky és mások állították), hanem egy dialektikus folyamatban fonódnak össze. A despotikus állam egy sor infrastrukturális technikát dolgoz ki, melyeket a civil társadalmak később alkalmaznak (vagy fordítva); majd a központi irányítás újabb helyeitei jelennek meg, és a folyamat kezdődik elölről. Ezek a tendenciák a példáinkat szolgáltató ősi társadalmakban csakúgy megfigyelhetők, mint a modernitás kezdetének társadalmában.

34 Ezt ma már számos szerző világosan látja, mint például J. H. Kautsky: *The Politics of Aristocratic Empires*. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1982; E. Gellner: *Nations and Nationalism*. Oxford, Basil Blackwell, 1983; és A. Giddens: *Contemporary Critique of Historical Materialism*, 103–104.

Ez a felfogás elutasítja az államnak és a civil társadalomnak, a magán- és köztulajdonnak a jelenkori ideológiákban képviselt egyszerűsítő antitézisét. E pólusokat folyamatjellegükben időben összefonódottaknak tekinti. Pontosabban a magántulajdon felhalmozódását – és így az uralkodó osztályok hatalmát – nem pusztán a civil társadalom teljesítményének, hanem általában a sikeres, despotikus államok széttagolódása eredményének látja. Így az állam és a társadalmi osztályok hatalmi autonómiája az idő folyamán dialektikus mozgásban volt. Lehetetlen az állam autonóm hatalma valamely „időfölötti” fokának általános szabályban való rögzítése (a hatalom despotikus értelmében).

A jelenlegi helyzet azonban viszonylag homályos. Az ipari forradalom következtében az infrastruktúrák hatalma is megnőtt. Az ipari kapitalizmus felszámolta a „területileg föderatív” társadalmakat, helyettük nemzetállamokat hozott létre, melyeknek területét átfogják az egységes uralmi és felügyeleti struktúrák.³⁵ Az utóbbi másfél évszázadban exponenciálisan megnőtt a területek logisztikai áthatásának mértéke.

Mi történik, ha egy állam mindazon hatalmi intézmények fölött megszerzi az uralmat, amelyek a történelem folyamán, illetve más helyeken az államok, a kapitalista vállalkozások, az egyházak, a jólékonysági intézmények stb. között oszlanak meg? Vajon a dialektika végéről kell beszélnünk ebben az esetben, mivel így az állam mindazt megtarthatná, amit megszerzett? Világos, hogy makrotörténelmi terminusokban a Szovjetunió területi képviselői, és ez által a területek fölött is olyan ellenőrzést gyakorolt, ami a korábbi államok számára teljességgel lehetetlen volt. Sőt, noha gyakorlati autoritarizmusának mértéke könnyen eltúlozható (mint például a „totalitárius” elméletekben), központosító tendenciái mind formájukban, mind kiterjedésükben újszerűek. A csoportok közötti harcok nem is decentralizáltak, eltérően a kapitalista demokráciáktól, ahol hangsúlyosan azok voltak, nem is tagolódnak részekre, mint az agrártársadalmakban. Maga a harc centralizált: egy meghatározatlan valami a Prezídium felé vonzza a legnagyobb versengő erőket, a „liberálisokat”, a „technokratákat”, a „katonai/nehézipari komplexumokat”. Nem játszhatják ki az államot, mint az agrártársadalmak lázadói; nem harcolhatnak az államon kívül, mint ahogyan azt a kapitalisták és a munkások oly gyakran tették. Vajon a társadalom „fölött” létezik ez az állam, mintegy saját autonóm hatalmi erőforrásaival összetartva azt? Vagy autoritatív despotizmusa enyhébb formában működik, egyrészt mint a legerősebb társadalmi erők

35 Ezt nemrégiben Giddens fejtette ki *A Contemporary Critique of Historical Materialism* című művében.

ütközésének és kompromisszumkötéseinek tere, másrészt mint olyan kényszerítő apparátusok összessége, amely mindenkire ráerőlteti a kompromisszumot? A Szovjetunióval foglalkozó teoretikusok sokat vitatták e kérdéseket. Nem állítjuk, hogy ismerjük a választ.

A Nyugat bürokratikus államaival kapcsolatban számos kérdés fogalmazódik meg. Relatív hatalmukat tekintve nem sokat változtak a logisztikai hatalom exponenciális bővülését megelőző időkhöz képest. Bármennyire is megnövekedett infrastrukturális hatékonyságuk, ez nem korlátozta legnagyobb hatalmi riválisuk, a kapitalista osztály decentralizált hatalmát. A mai multinacionális vállalkozások vagy nemzetközi bankok a kapitalizmus logikájának hasonló szabályszerűségeit kényszerítik rájuk, mint száz évvel korábbi elődeik. Az állami elitek infrastrukturális erejük megnövekedése ellenére sem szereztek nagyobb autonómiát hatalmuk számára. Ugyanakkor ismét a kortárs társadalom elméleteinek központi, megoldatlan kérdéseire jutotunk. És a megoldás ismételen elmarad. Valóban, e kérdések megválaszolása, és annak megállapítása, hogy az ipari forradalom felszámolta-e az agrártársadalmat, jóval nagyobb történelmi háttérrel igényelne, mint jelen generációnké.

Így az állam autonómiájának a despotikus hatalomra gyakorolt hatása homályos maradt. A hagyományos elméletek felől nézve eredményeink csalódást okozhatnak: az állam nem rendelkezett folyamatosan nagy hatalommal – vagy a hatalom bármely rögzített fokával. Ugyanakkor érdekes, más természetű hatalmi folyamatokat tárgyaltunk. Az agrártársadalmakban az államok ki tudták használni területi centralitásukat, ám többnyire csak elővigyázatosan és ideiglenesen, mert a despotikus hatalom kitermelte antitezisét a civil társadalomban. Az ipari társadalmakban az autoritárius államok kialakulása a despotizmus jóval nagyobb lehetőségeit jelzi, ám ez még mindig vitatható és homályos. A kapitalista demokráciákban az állam autonóm – despotikus jellegű – hatalmának kevés jele van.

Ám, valószínűleg, mindvégig a hagyományos elméletek keretei közt maradvá, rossz helyen kerestük az állam hatalmának gyökereit. A következőkben az infrastrukturális hatalmat vizsgálva, megvilágítjuk, miért.

Az következmény: infrastrukturális hatalom

Bármely társadalmi hasznosságra szert tevő vagy azt kihasználó állam infrastrukturális támogatást fog kapni. Ez lehetővé teszi számára a társadalmi és területi viszonyok adott csoportjának normatív és kényszer általi irányítását,

valamint határok felállítását a külvilággal szemben. A korábbi társadalmi interakciók által felállított új, ideiglenes határokat stabilizálja, szabályozza és megerősíti az állam egyetemesség-igényű, monopolisztikus törvényei által. Ebben az értelemben az állam területi határokat szab azoknak a társadalmi viszonyoknak, melyek dinamikáját nem ő határozza meg. Az állam egy aréna, a területéhez tartozó társadalmi viszonyok összessége, sűrűsödése, kikristályosodása, amint arra Poulantzas gyakran rámutat.³⁶ Ám a látszat ellenére ez nem támasztja alá Poulantzasnak az államról alkotott redukcionista nézeteit, mivel figyelmen kívül hagyja az állam aktív szerepét. Területiségének megerősödésével az állam nagy társadalmi változásokat idézhet elő, melyek nélküle nem történnének meg. Aktív jellegének fontossága arányos infrastrukturális hatalmával: ennek növekedésével nő a társadalmi viszonyok területisége. Így, akkor is masszív, államilag irányított infrastrukturális átrendeződés következhet be, ha a civil társadalmi csoportok sikeresen ellene szegülnek az állam despotizmusra törő kísérleteinek. A civil társadalom elemei és az állami elit közti valamennyi vita, valamint minden, az előbbin belüli, általában állami intézményeken keresztül szabályozott konfliktus a civil társadalom viszonyait és harcait az állam területi síkjára összpontosítja, megszilárdítva az illető terület társadalmi interakcióit, létrehozva a harc elfojtásának vagy a kompromisszumok kikényszerítésének területi mechanizmusait, és megtörve mind a kisebb, helyi és a nagyobb, nemzetfölötti viszonyokat.

Hadd hozzunk egy példát erre.³⁷ A tizenharmadik századtól Európában két fő társadalmi folyamat segítette elő a nagyobb mérvű területi centralizációt. Az első a háború, mely szakosodott gyalogság, lovasság és tüzérség komplex és állandó koordinációjára tette képessé a katonai parancsnoki szervezetet. A lazább, lovagokból, csatlósáikból és néhány zsoldosból álló feudális csapatok fokozatosan elavulttá váltak. Ez viszont egy állandó „előállítás-kényszer ciklus” létrehozását előfeltételezte a seregek emberrel, pénzzel és utánpótlással való ellátására.³⁸ Végül csak a területi központú államok voltak képesek ezen erőforrások biztosítására, és a nagyhercegségek, herceg-püspökök, a városok ligái elveszítették hatalmukat a kialakulóban levő „nemzeti” államokkal szemben. A második az európai, különösen az egyre inkább kapitalista for-

36 N. Poulantzas: *Pouvoir politique et classes sociales*. Paris: Maspero, 1972.

37 Erről bővebben lásd „State and society, 1130–1815”

38 A kérdés kiváló tárgyalására lásd S. Finer: „State and nation building in Europe: the role of the military”. In Tilly: *Formation of National States in Western Europe*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1975.

mát öltő gazdasági terjeszkedés, mely nagyobb külföldi katonai védelmet, valamint a tulajdonra és a piaci ügyletekre vonatkozó összetettebb jogi szabályozást tett szükségessé (mint például a köztulajdonban levő földekhez való jog). A kapitalista tulajdonosok területi államok segítségéért folyamodtak e kérdésekben. Így az európai államok folyamatosan jóval nagyobb infrastrukturális hatalomra tettek szert: rendszeres adózásra, a katonai mozgósítás monopóliumára, állandó bürokratikus adminisztrációra, a törvényhozás és -alkalmazás monopóliumára. Abszolutisztikus kísérleteik ellenére, hosszú távon az államoknak azért nem sikerült általuk despotikus hatalomra is szert tenniük, mert ezek a civil társadalmi csoportok, különösen a kapitalista tulajdonosok infrastrukturális erejét is növelték. Mindenekelőtt áll ez Nyugat-Európára, ahol, amint a geopolitikai hatalmi egyensúly nyugat – és különösen Nagy-Britannia – felé tolódott, a modernkor államainak modelljévé a despotikusan gyenge állam vált. Ezek a kapitalista osztály segítségével, és többnyire annak érdekei szerint kormányozott államok.

Ám e folyamat és szövetség az államhatalom egy teljesen különböző, természetét tekintve infrastrukturális típusának kialakulásához vezetett. A kapitalizmus területi szegmensek sorozataként vált uralkodó renddé – számos, nagymértékben (noha nem teljesen) valamely államtól és annak befolyási övezetétől függő termelési és kereskedelmi rendszer összességéként. Korunk nemzetállami rendszere nem a kapitalizmus (sem a feudalizmus) mint pusztá termelési forma eredménye. Ebben az értelemben „autonóm”. Ám eredménye annak a módnak, ahogyan a kialakulóban levő és terjeszkedő kapitalista viszonyokat az azokat megelőző államok szabályozó határokkal látták el. Ezek az államok eredetileg a feudális Európa kezdetben despotikusan és infrastrukturálisan egyaránt gyenge államai voltak. A tizenkettedik században még legerősebbjeik is a GNP kevesebb mint két százalékát szerezhették meg (ha ez mérhető lenne); hadviselési rendszerükbe évente legtöbb 10-20 000 embert hívtak be, néha nem több mint 30 napra; semmilyen módon nem adóztathattak rendszeresen; a társadalmat érintő viták összességének igen kis hányadát szabályozhatták – tulajdonképpen marginális jelentőségűek voltak a legtöbb európai ember társadalmi életében. És mégis ezek az aprócska államok döntő fontosságúak lettek mai világunk kialakításában. A területi központosítás szükségessége először Európa, majd a világ társadalmának újjászervezéséhez vezetett. A nukleáris fenyegetés egyensúlya ezek között az apró európai államok között keresendő.

A mai nemzetközi gazdasági rendszerben a nemzetállamok kollektív gazdasági szereplőkként lépnek fel. A legtöbb politikai gazdaságtani munka oldalain olyan szereplők nyüzsögnek, mint „az Egyesült Államok”, „Japán” vagy az „Egyesült Királyság”. Ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy létezne egy közös „nemzeti érdek”, csak azt, hogy a nemzetközi arénában egy sor kollektív szervezettségű hatalmi szereplőt találunk, a nemzetállamokat. Ezek gazdasági szerepéhez nem fér kétség: a nemzetközi piacról bizonyos mértékben elválasztott belső piac léte, a nemzeti valuta értéke, adóinak és behozatali kvótáinak szintje, a belső tőkének és munkaerőnek nyújtott támogatása, tulajdonképpen egész politikai gazdasága át van itatva azzal az elvvel, hogy a „civil társadalom” szférája területi. Az állam területisége saját életet élő társadalmi erőket teremtett.

Ebben a példában a területiség fokozódása nem növelte a despotikus hatalmat. A nyugati államok a tizenkettedik században despotikusan gyengék voltak, és máig azok maradtak. Ám az infrastrukturális áthatolhatóság drámaian megnövelte a társadalmi érintkezés területi kötöttségét. Úgy tűnik, a társadalmi fejlődés általános jellemzője ez: az állam infrastrukturális hatalmának erősödése a társadalmi érintkezés területi kötöttségéhez vezet. Ugyanez a tendencia érvényesül a despotikus hatalom esetében is, noha jóval gyengébben. Az erős infrastrukturális háttér nélküli despotikus állam csak területiséget fog magának követelni. Rómához és Kínához hasonlóan megépítheti falait, a barbárok kívül, valamint az alattvalók belül tartására egyaránt. Ám sikere korlátozott és ingatag. Így ismét felállíthatunk egy történelmi dialektikát. Az infrastrukturális államhatalom növekedése területivé teszi a társadalmi viszonyokat. Ha ezután az állam elveszti erőforrásai feletti uralmát, azok szétszóródnak a civil társadalomba, decentralizálva és deterritorializálva azt. Hogy ez van-e éppen folyamatban a mai kapitalista világban, a két egymást követő hegemón állam, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok hanyatlásával, az a kortárs politikai gazdaságtan legvitatottabb kérdéseinek egyike, amelyet nekünk is nyitva kell hagynunk.

Ebben a tanulmányban arra mutattunk rá, hogy az állam alapvetően egy hely, egy aréna, ahogyan azt a redukcionista elméletek állítják, és mégis itt keresendők autonóm hatalmának forrásai és mechanizmusai. A civil társadalom fő hatalmi szereplőivel ellentétben az állam területhez kötött és központosított. A társadalmaknak szükségük van arra, hogy tevékenységeik egy részét egy központosított területen szabályozzák. Szükségük van erre az uralkodó gazdasági osztályoknak, egyházaknak és más ideológiai hatalmi mozgalmaknak,

valamint a katonai eliteknek is. Ezért hatalmi erőforrásokat ruháznak az állami elitekre, amelyeket pontosan azért nem tudnak teljesen visszaszerezni, mert saját szervezettségük társadalmi-területi alapja nem központosított és nem területi. Az államhatalom e forrásai és az általuk biztosított autonómia eléggé jelentéktelenek lehetnek. Ám ha az állam által használatba vett erőforrások további hatalmi erőforrásokat termelnek – amit maguk a civil társadalmi csoportok is használnak –, akkor ezek többnyire az állam kezén mennek keresztül, és így a hatalmi autonómia megnövekedéséhez vezetnek. Így az *autonóm államhatalom a támogatott területi központosítás általános társadalmi hasznosságának terméke*. Ez sokat változott a társadalmak története során, és ezzel egyidőben változott az állam hatalma is.

Az államhatalomnak két formáját különböztettük meg, a despotikusát és az infrastrukturálisát. Az előbbi, az állami elit hatalma a civil társadalom osztályainak elitjei fölött, azonos azzal, amit az irodalom általában az államhatalom alatt ért. Példákat hoztunk arra, ahogyan a gazdasági, ideológiai és katonai erőforrások területi központosítása hozzájárult az állam despotikus hatalmának növekedéséhez. Ám az államok ritkán tudták hosszú távon megtartani e hatalmukat. A történelmi államok despotikus megvalósításai ingatagnak bizonyultak, mert nem rendelkeztek a társadalmi életbe való behatoláshoz és annak koordinálásához szükséges logisztikai infrastruktúrával. Így amikor az államok meg is növelték saját erőforrásaikat, ezeket hamarosan saját személyete hordta szét a civil társadalomba. Innen adódik a birodalmi/patrimoniális és feudális rendszerek közötti, először Max Weber elemezte ingadozás.

Az infrastrukturális hatalomra koncentráva azonban beláthatjuk, hogy ez az ingadozás tulajdonképpen nem más, mint a társadalmi fejlődés dialektikája. A despotikus államok a hatalmi infrastruktúrák nagy számát állították elő. Ahogy ezek „szétszóródnak” a civil társadalomban, az általános társadalmi erők megnövekednek. Azt a tételt állítottuk fel, hogy az agrártársadalmakban lezajlott társadalmi fejlődés a leginkább az uralom-elvű birodalmakkal példázható, autoritatív hatalmi struktúrák, és a „Sokréttű Hatalmi Aktorok Civilizációival” jellemezhető, decentralizált, szétszórt hatalmi struktúrák dialektikájának eredménye. Így az erős államoknak a fejlődésben betöltött szerepe alapvetően ingadozott – néha elősegítve, néha késleltetve azt.

Ugyanakkor hangsúlyoztuk az infrastrukturális államhatalom egy másik következményét is. E hatalom megerősödésével nőtt a társadalmi élet területisége is. Ez többnyire észrevétlen maradt a szociológiában, a szociológia vezérfogalmának, a „társadalomnak” kikezdetlensége miatt. A szociológusok, sőt

a fogalmat használó legtöbb ember „társadalom” alatt az állam területét érti: „amerikai társadalom”, „brit társadalom”, „római társadalom” stb. Ugyanez áll az olyan rokon értelmű kifejezései esetén is, mint a „társadalmi alakulat”, vagy (kisebb mértékben) „társadalmi rend”. Ám az államhatárok relevanciája annak szempontjából, amit társadalmak alatt értünk mindig részleges és sokat változott. A középkor-kutatók általában saját periódusuk társadalmait nem tekintik az állam által meghatározottnak; gyakoribbak köztük az olyan tágabb, nemzetfölötti terminusok, mint a „kereszténység” vagy az „európai társadalom”. Ám ez a középkor és modernitás közötti változás a nagy modernizációs átalakulások egyik döntő aspektusa; ugyanúgy, ahogyan a késő huszadik századi társadalomról alkotott felfogásunk számára központi jelentőségű a „világrend” és a nemzetállamok mai viszonya. Mennyire területiek és központosítottak a társadalmak? Ez az egyik legfontosabb elméleti probléma a társadalmi élet fölött masszív ellenőrzést gyakorló államok kapcsán, *nem* a viták hagyományosabb terépe, az állami elitek osztályok és más elitek fölötti despotikus hatalma. Az állam központi jelentőségű társadalom-felfogásunk számára. Ahol az államok erősek, a társadalmak viszonylag területiek és központosítottak. Ez a legáltalánosabb állítás, amelyet az állam autonóm hatalmáról tehetünk.

Fordította: *Vincze Hanna Orsolya*